

РОЗВИТОК ЕКОСИСТЕМ ПІДТРИМКИ МАЛОГО
ТА СЕРЕДНЬОГО БІЗНЕСУ В УКРАЇНІDEVELOPMENT OF THE ECOSYSTEM SUPPORT
FOR SMALL AND MEDIUM-SIZED BUSINESSES IN UKRAINE

Проаналізовано сутнісні характеристики екосистем підтримки малого та середнього бізнесу в Україні. Досліджено переваги розвитку енергоефективних підприємств. Визначено бар'єри розвитку енергоефективних технологій в сегменті малого та середнього бізнесу, зокрема брак інформації та знань, відсутність кваліфікованого персоналу, відповідального за енергетичні питання, системного способу роботи з енергоефективністю.

На думку авторів, на сьогодні процеси створення, збереження або відновлення МСП певною мірою мають некерований характер, а в деяких випадках виконують роль скоріше адаптаційно-виживальницьких стратегій, ніж довгострокових проєктів.

Визначено, що перспективним інструментом державного регулювання, здатним надати розвитку МСП поступальної керуваності, є створення екосистем підтримки МСП, під якими автори розуміють комплекс суб'єктів та факторів, які забезпечують продуктивне підприємництво на певній території.

В контексті публічноуправлінського дискурсу зазначений підхід пропонує розуміння розробки політики, що сприяє високому рівню підприємництва, сприяє подальшому створенню зайнятості та економічному зростанню. Авторі поділяють думку, що цей тип підприємництва є важливим джерелом інновацій, продуктивності, зростання та зайнятості.

До мотиваторів залучення підприємств до екосистем підтримки віднесено наступні: нетворкінг та співпраця, комунікація та обмін знаннями, доступ до ресурсів, формальна та неформальна підтримка, доступ до ринків, спільні цілі та спільні цінності. На думку авторів, інтеграція малого та середнього бізнесу в громадах в екосистемі підтримки сприятиме підвищенню їх стійкості, інноваційності та уможливить розширення спектру технологій енергоефективності.

Ключові слова: державне регулювання, малий та середній бізнес, енергоефектив-

ність, енергозбереження, екосистема підтримки малого та середнього бізнесу.

The essential characteristics of small and medium-sized business support ecosystems in Ukraine are analyzed. The advantages of the development of energy-efficient enterprises have been studied. Barriers to the development of energy-efficient technologies in the segment of small and medium-sized businesses have been identified, in particular, a lack of information and knowledge, a lack of qualified personnel responsible for energy issues, and a systematic way of working with energy efficiency.

According to the authors, today the processes of creation, preservation or restoration of SMEs have to some extent an unmanaged character, and in some cases they play the role of adaptation and survival strategies rather than long-term projects.

It was determined that a promising instrument of state regulation capable of providing progressive control to the development of SMEs is the creation of ecosystems of support for SMEs, by which the authors understand a complex of subjects and factors that ensure productive entrepreneurship in a certain territory.

In the context of public management discourse, the mentioned approach offers an understanding of policy development, which promotes a high level of entrepreneurship, contributes to the further creation of employment and economic growth. The authors agree that this type of entrepreneurship is an important source of innovation, productivity, growth and employment. The motivators for the involvement of enterprises in support ecosystems include the following: networking and cooperation, communication and knowledge sharing, access to resources, formal and informal support, access to markets, common goals and common values. According to the authors, the integration of small and medium-sized businesses in communities into support ecosystems will help increase their sustainability, innovativeness and enable the expansion of the spectrum of energy efficiency technologies.

Key words: state regulation, small and medium business, energy efficiency, energy saving, small and medium business support ecosystem.

УДК 336:332

DOI <https://doi.org/10.32782/pma26663-5240-2022.32.14>

Колтун В.С.

доктор наук з державного управління, професор, завідувач кафедри регіональної політики, Навчально-науковий інститут публічного управління та державної служби Київського національного університету імені Тараса Шевченка
ORCID ID: 0000-0001-8432-873X

Замазєєва Г.В.

кандидат економічних наук, Голова Державного агентства з енергоефективності та енергозбереження України (Держенергоефективності)

Липовська Н.А.

доктор наук з державного управління, професор, професор кафедри державного управління і місцевого самоврядування Національний технічний університет «Дніпровська політехніка»
ORCID ID: 0000-0002-9288-4733

Постановка проблеми. Жорстокий неспровокований напад росії на Україну в 2022 р. став причиною і каталізатором не тільки руйнування економіки країни, знищення значної кількості промислових, аграрних, енергетичних підприємств, але й світових ланцюгів постачання, що порушило глобальний бізнес-клімат, поставило під загрозу енергетичну та продовольчу безпеку тощо. Крім глобальної невизначеності, підприємства можуть зіткнутися з загрозами іризиками в результаті внутрішньої державної політики. Буфери ризику, доступні великим корпораціям, можуть бути недоступними для мікро- і малих підприємств.

Пошук джерел поповнення державного бюджету, можливих напрямів повоєнного відновлення актуалізує проблематику стимулювання розвитку мікро-, малого та середньобізнесу (МСП), які розглядаються як стратегічні партнери у розвитку економік, що розвиваються або відновлюються. Саме тому у фокусі уваги уряду постало питання ініціалізації розвитку підприємництва, наслідком чого стало прийняття низки важливих рішень: запроваджено великий проєкт грантової безповоротної підтримки нових бізнесів під загальною назвою «єРобота», популярна програма надання мікрогрантів для запуску нового або розвитку діючого бізнесу («Власна

справа»; постанова Кабінету Міністрів від 21.06.2022 № 738) та ін. Проте пошук драйверів розвитку малого та середнього бізнесу в Україні й надалі не втрачає своєї актуальності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми становлення, розвитку, державного регулювання малого та середнього бізнесу розглядаються у працях З.Варналії [1], С. Каюна [2], О.Стешенка [3], Т.Таукешеві, Г. Даудові, В. Прасол[4], О.С. Трегубова [5], Т. М. Фертікової [6] та інших науковців. У той час як у більшості досліджень обговорювалися інновації у великих організаціях, лише деякі з них зосереджувалися на мікро- та малих підприємствах. Так, аналізуючи Національну економічну стратегію 2030 [7], науковці зазначають, «що серед основних векторів розвитку малого бізнесу в державі визначено: розвиток екосистеми підтримки бізнесу; розширення доступу до фінансування; спрощення регуляторного середовища; сприяння доступу на нові ринки» [5]. На думку О.О. Стешенко, «державне регулювання малої підприємницької діяльності є системою економічного, соціального, організаційного, правового та політичного забезпечення сприятливого бізнес-клімату для формування й розвитку малого підприємництва» [3]. Проте той потенціал відновлення країни, який має розвиток МСП, потребує подальших наукових розвідок в контексті інституціоналізації місцевих екосистем підтримки МСП.

Мета статті – виокремити драйвери розвитку екосистем підтримки мікро-, малих та середніх підприємств.

Виклад основного матеріалу. Потужний поштовх розвитку МСП надало схвалення Кабінетом Міністрів України у 2017 р. Стратегії розвитку малого та середнього підприємництва в Україні [8]. У 2020 р. Постановою Кабінету Міністрів України від 27.05.2020 № 534 затверджено Державну програму стимулювання економіки для подолання негативних наслідків, спричинених обмежувальними заходами щодо запобігання виникненню і поширенню гострої респіраторної хвороби COVID-19, спричиненої коронавірусом SARS-CoV-2, на 2020 – 2022 роки для допомоги МСП [9]. Наразі стимулювання розвитку підприємництва стало стратегією та практикою. Як вже зазначалось, у 2022 р. були запропоновані різноманітні програми для підтримки та фінансування розширення малого та середнього бізнесу. В результаті, були запроваджені інші законодавчі акти, які пропонують малим та середнім підприємствам фінансову та технічну допомогу для забезпечення їх сталого розвитку. Тільки у 2022 р. державною під-

тримкою в межах реалізації програми «Власна справа» скористалось 3321 осіб – стільки позитивних рішень про надання мікрогрантів було прийнято Державним центром зайнятості на суму 776,8 млн гривень (загалом біло подано 16 173 заявки для одержання мікрогрантів на суму 3 704 млн гривень) [10].

Протягом 2023 року станом на 11.09.2023 подано 15 673 заявки на отримання мікрогранту на започаткування чи розвиток бізнесу за програмою «Власна справа» на загальну суму 3 645 млн гривень, з яких прийнято рішення про надання мікрогрантів 4 044 отримувачам на загальну суму 961 млн гривень [10].

Щодо надання грантів на створення або розвиток власного бізнесу учасникам бойових дій, особам з інвалідністю внаслідок війни та членам їх сімей: на розгляд до Державного центру зайнятості уповноваженим банком було направлено 284 заявки отримувачів гранту на створення або розвиток власного бізнесу на загальну суму 112 млн грн. з яких прийнято позитивних рішень по 88 отримувачам на загальну суму 32,5 млн грн. (станом на 11.09.2023) [10].

Проте на сьогодні процеси створення, збереження або відновлення МСП певною мірою мають некерований характер, а в деяких випадках виконують роль скоріше адаптаційно-виживальницьких стратегій, ніж довгострокових проєктів.

Важливим інструментом державного регулювання, здатним надати розвитку МСП поступальної керованості, є створення екосистем підтримки МСП.

Дослідження підприємницьких екосистем останнім часом знаходиться в центрі наукового мейнстріму [11]. Загалом екосистема підтримки МСП описується як орієнтований на результат комплекс суб'єктів та факторів, які забезпечують продуктивне підприємництво на певній території [12]. Процвітаюча екосистема дозволяє підприємцям визначати неосвоєні ринкові ніші та залучати місцеві ресурси для перетворення нових підприємств у конкурентоспроможні на світовому рівні фірми [13].

В контексті публічноуправлінського дискурсу зазначений підхід пропонує розуміння розробки політики, що сприяє високому рівню підприємництва, сприяє подальшому створенню зайнятості та економічному зростанню [13]. На думку науковців, цей тип підприємництва є важливим джерелом інновацій, продуктивності, зростання та зайнятості [14].

Отже, необхідно більше знань про фактичні драйвери, які спонукають компанії працювати в екосистемах підтримки МСП. Підприємці

дійсно є ключовими агентами змін, і розуміння їхньої поведінки та мотивації залучення до місцевої екосистеми забезпечує важливе та нове розуміння динаміки цього явища.

На наш погляд, новою динамічною сферою бізнесу, яка може запропонувати різноманітні нові бізнес-можливості для різних суб'єктів, є енергоефективні технології. Зокрема, малі та середні підприємства у сфері зеленої енергетики можна розглядати як інноваційні компанії, які прагнуть до зростання, які можуть отримати вигоду від роботи в екосистемах підтримки МСП.

Міністерство економіки України ініціювало громадський діалог щодо розвитку ринку енергозбереження та енергоефективності для МСП. Зокрема, на платформі ефективного регулювання зазначено: «На сьогодні структура паливно-енергетичного балансу в Україні економічно недоцільна і несе загрозу для її енергетичної та національної безпеки. Перш за все, необхідне удосконалення державної політики, яка б спонукала споживачів до належного обліку та ощадного використання паливно-енергетичних ресурсів, впровадження енергозберігаючих технологій, використання альтернативних і поновлюваних джерел енергії. Саме енергозбереження дозволить отримати потрійний ефект:

- раціоналізувати витрати енергетичних ресурсів у процесі продукування ВВП та підвищити конкурентоспроможність енергоринку;
- забезпечити економію фінансових ресурсів домогосподарств, які споживають енергоресурси;
- знизити техногенне навантаження на навколишнє природне середовище[15].

30 вересня 2023 р. закінчилась третя хвиля проєкту «Кліматичні інноваційні ваучери» – однієї з найбільших грантових програм в Україні, що підтримують «зелені» інновації та просувають створення кліматичноорієнтованих технологій за підтримки Європейського Банку Реконструкції та Розвитку та Європейського Союзу, в межах якої представники малого та середнього бізнесу можуть отримати до 50 000 EUR на розробку проєктів, спрямованих на зменшення викидів парникових газів та підвищення енергоефективності [16].

У січні 2023 р. У Міністерстві фінансів України відбулось підписання Кредитної угоди між Фондом розвитку підприємництва та Банком Львів, за умовами якої близько 120 млн грн спрямовуються на фінансування інвестицій малих та середніх підприємств у сфері енергозабезпечення та енергоефективності [17]. Взаємодія відбуватиметься у межах

проєкту «Рефінансування енергоефективних інвестицій МСП України через фінансовий сектор». Проєкт фінансується за підтримки Уряду Німеччини через Німецький банк розвитку KfW за сприянням Міністерства фінансів України. Завдяки фінансовій підтримці від ЄС Фонд розвитку підприємництва має можливість запропонувати банкам України та МСП кредитний ресурс у національній валюті, який може бути поєднаний з Державною програмою «Доступні кредити 5-7-9%», для забезпечення доступності енергоефективних інвестицій для МСП[17].

Кукерц[18] описує екосистему підтримки МСП як складну агломерацію регіональної підприємницької діяльності та різних форм неформальної підтримки на користь свого економічного та соціального середовища. Таким чином, ці екосистеми складаються із взаємопов'язаних суб'єктів підприємницької діяльності, підприємницьких організацій (наприклад, фірм, венчурних капіталістів, бізнес-інкубаторів та банків), установ державного сектору та фінансових установ) та підприємницьких процесів, які пов'язують, опосередковують та регулюють результати діяльності в місцевому підприємницькому середовищі[14]. Спробуємо виокремити, спираючись на аналіз наукових досліджень, систему мотиваторів для МСП, які сприяють їх залученню до підприємницької екосистеми. На наш погляд, саме енергоефективні МСП мають стати основою таких екосистем, зважаючи на наявні ризики в енергетичній системі країни. Підтримуємо думку, що мотиваторами МСП, що беруть участь в екосистемі енергетичних технологій можуть стати: нетворкінг та співпраця, комунікація та обмін знаннями, доступ до ресурсів, формальна та неформальна підтримка, доступ до ринків, спільні цілі та спільні цінності. Ці мотиватори можуть бути додатково класифіковані за трьома основними драйверами: соціальні, ресурсні та когнітивні.

Відомо, що українське суспільство організовано за мережевим принципом. Аналіз позитивного досвіду функціонування екосистем підтримки дозволяє дійти висновку, що соціальні драйвери репрезентують соціальні зв'язки між різними суб'єктами, такими як МСП, групи або окремі особи. Екосистема надає малим та середнім підприємствам можливості для нетворкінгу та співпраці, а також спілкування та обміну знаннями з іншими МСП. Андрій Волков, засновник та керуючий партнер групи компаній «Інвестохіллс» стверджує, що власники бізнесу в Україні, якщо й готові витратити хоч якісь кошти, то лише на релокацію, енергоефективність, логістику та

підвищення інтенсивності виробництва [19]. У данському дослідженні [20] середні та малі підприємства були визначені як найцікавіші цільові групи для розробки ініціатив з енергоефективності. Деякі з середніх компаній мають досить високі витрати на електроенергію, щоб виправдати залучення внутрішнього персоналу та комерційних консультантів до планування управління енергоспоживанням. До цієї групи компаній входять, наприклад, молочні заводи, пластмасова промисловість та великі офісні будівлі. Було виявлено, що компанії з річними витратами на електроенергію від 0,5 до одного мільйона євро приділяють більше уваги просуванню енергоефективності. Малим МСП, як правило, не вистачає як ресурсів, так і компетенцій для підвищення енергоефективності, і вони, як правило, зосереджуються на найбільш термінових і, можливо, обов'язкових заходах. Мікро-малі та середні підприємства, до складу яких, як правило, входять, наприклад, невеликі магазини, виявилися неможливими або, принаймні, дуже витратними для залучення до підвищення енергоефективності. Їм не вистачає знань, ресурсів і грошей для інвестицій [20].

Взагалі, якщо уявити конструкцію місцевої екосистеми підтримки МСП, то саме енергоефективні підприємства можуть стати її стрижнем, навколо якого будуть концентруватися інші підприємства.

Тісно пов'язані з мережею та співпрацею, партнери в екосистемі можуть виступати важливими джерелами технологій, ринку та знань про клієнтів. Дозволяючи мобілізувати різноманітні негласні знання, екосистема також може допомогти прискорити інновації та покращити обслуговування клієнтів.

Підводячи підсумок, можна сказати, що співпраця в партнерських відносинах, які компанії можуть придбати за допомогою нетворкінгу в екосистемі, надає різні багатогранні переваги і, таким чином, є важливим фактором для бізнесу та успіху МСП.

Малі та середні підприємства отримують вигоду від того, що вони є членами екосистеми, оскільки вони можуть регулярно отримувати доступ до необхідної інформації та обмінюватися знаннями. Крім того, активна участь в екосистемі зменшує інформаційну та комунікаційну асиметрію, оскільки всі партнери можуть постійно спілкуватися.

Драйвери ресурсів стосуються тих ресурсних переваг, які МСП можуть отримати від участі в екосистемі. До них відносяться фактичний доступ до ресурсів, як матеріальних (наприклад, перевірка продукту, кваліфікованих співробітників і фінансових ресурсів), так

і нематеріальних (таких як інформація або негласні знання). Особливої уваги у цьому аспекті заслуговує енергетичний кооператив. У Законі України «Про альтернативні джерела енергії» [21] шляхом внесення змін надане визначення енергетичного кооперативу як юридичної особи, заснованої відповідно до Закону України «Про кооперацію» або Закону України «Про споживчу кооперацію» для здійснення господарської діяльності з виробництва, заготівлі або транспортування паливно-енергетичних ресурсів, а також для надання інших послуг з метою задоволення потреб його членів або територіальної громади, а також з метою отримання прибутку, відповідно до вимог законодавства. Встановлено також особливості нарахування та диференціації «зеленого» тарифу для енергетичних кооперативів, що виробляють енергію з різних відновлюваних джерел (вітер, сонце, біогаз).

На думку М. Кузьміної [22], енергетичний кооператив може бути двох видів: виробничий та споживчий. Виробничий енергетичний кооператив створюється лише фізичними особами з метою одержання прибутку. Наприклад, фізичні особи спільними зусиллями будуючи сонячну електростанцію на дахах своїх будинків задовольняють власні потреби в енергії, але також можуть її продавати третім особам, у тому числі територіальній громаді в особі органів місцевого самоврядування для задоволення місцевих потреб. Споживчий енергетичний кооператив може створюватися як фізичними, так і юридичними особами, але основною його метою є задоволення власних потреб та досягнення соціального ефекту. Енергетичні кооперативи дають можливість громадам забезпечувати свої потреби в енергоресурсах, використовувати місцеві види палива, ставати енергонезалежними і, що цікаво, бути активними учасниками енергетичного ринку [22, с. 41]. Крім того, рушійними силами ресурсів є формальна та неформальна підтримка, отримана від екосистеми, та доступ до ринків, як національних, так і міжнародних. Ці три типи драйверів описані нижче.

Кваліфіковані працівники важливі для нових малих і середніх підприємств, що швидко розвиваються. Розвиток високотехнологічної компетенції вимагає часу та зусиль, які можна отримати за допомогою екосистеми. Екосистема підтримки надає компаніям доступ до кваліфікованих кадрів.

Компанії можуть бути мотивовані брати участь в екосистемі на основі власних інтересів або зовнішніх причин, таких як отримання різних видів формальної та неформальної підтримки від екосистеми [18].

Екосистема дає навчання та рекомендації щодо законодавства та має певний менталітет «допомагати один одному», що є дуже важливим. За допомогою екосистеми малі та середні підприємства також можуть отримати відповіді на свої запитання та навіть конкретні рішення своїх бізнес-проблем. Це може бути одним із найважливіших факторів, який мотивує МСП брати участь та працювати в екосистемі.

У контексті підприємництва когнітивні аспекти відносяться до того, як фірми намагаються осмислити складний світ навколо них, тобто як вони думають, міркують, приймають рішення і використовують інформацію [14]. Розвиток спільних цілей та спільних цінностей може допомогти МСП у розвитку їхнього бізнесу за допомогою екосистеми навколо них. Таким чином, крім своїх індивідуальних цілей, члени екосистеми повинні працювати разом для досягнення своїх цілей. Це означає, що МСП повинні змінити своє ставлення з індивідуально-центричних поглядів на екосистемоцентричні, щоб мати можливість реалізувати весь потенціал екосистеми.

Дозволяючи мобілізувати різноманітні негласних знань, екосистема може допомогти прискорити інновації та інноваційність серед членів [23]. Співпрацюючи та спільно створюючи цінність, компанії можуть досягти інновацій, які вони не змогли б зробити поодиночки.

Як стверджує Ізенберг [24], компанії повинні знати, в якій частині екосистеми вони існують і як розвивати свою позицію та відносини в межах екосистеми.

Малі та середні підприємства застосовують відкритий екосистемний підхід, щоб отримати вигоду від припливу зовнішніх і внутрішніх знань. У зв'язку зі швидкими змінами бізнес-середовища клієнти все частіше вимагають складних, інтегрованих рішень, а не стандартизованих продуктів і послуг, що надаються у великих обсягах. Відповіддю на це є відкриття екосистеми.

Екосистема сприяє згуртованості та довірі – саме це потрібно нашому суспільству, щоб зберегти консолідованість та стійкість. В екосистемі учасники пов'язані спільними інтересами та цілями та піклуються про розвиток та екосистеми.

Висновки. Перспективним інструментом сприяння розвитку МСП в Україні є організація екосистем підтримки МСП. Серед мотиваторів участі постають соціальні, ресурсні та когнітивні драйвери, які мотивують МСП брати участь в екосистемі. Включаючись до екосистеми, МСП отримують переваги, пов'язані з мережею та співпрацею, а також комунікацією та обміном знаннями, що включають

різні аспекти, пов'язані з соціальною взаємодією між суб'єктами екосистеми, які допомагають зростати та розвивати їхній бізнес. Драйверами також є доступ до ресурсів, формальна та неформальна підтримка та доступ до ринку. Нарешті, когнітивні драйвери пов'язані зі спільними цілями та спільними цінностями суб'єктів екосистеми.

Врахування різних драйверів для участі в екосистемі МСП дозволяє усунути певні бар'єри, які наразі стримують розвиток енергоєфективних МСП, зокрема брак інформації та знань, відсутність кваліфікованого персоналу, відповідального за енергетичні питання, системного способу роботи з енергоєфективністю.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Варналій З. Фіскальна політика та її вплив на розвиток малого і середнього бізнесу в Україні. *Науковий вісник Одеського національного економічного університету*. 2018. № 5. С. 28-51. URL: <http://n-visnik.oneu.edu.ua/collections/2018/257/pdf/28-51.pdf>
2. Каюн С. В. Особливості державного регулювання у сфері розвитку малого та середнього бізнесу в Україні. *Аспекти публічного управління*. 2018. Т. 6. № 11-12. С. 56-63.
3. Стешенко О.О. Державне регулювання розвитку малого бізнесу в сучасних умовах. *Приазовський економічний вісник*. 2018. Вип. 3(08). С. 82-88
4. Таукешева Т.Д., Даудова Г.В., Прасол В.М. Механізми стимулювання розвитку підприємницької діяльності. *Вчені записки НТУ ім. В.Вернадського*. Серія: Економіка та управління. 2020. Том 31 (70). № 4. С. 8-14.
5. Трегубов О. С., Клочковська В. О., Клочковський О. В. Державне регулювання розвитку малого бізнесу. *Економіка та суспільство*. 2022. Випуск 43. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2022-43-62>
6. Фертікова Т.М. Напрями вдосконалення державного регулювання малого бізнесу в Україні. *Ефективна економіка*. 2021. № 2. DOI: [10.32702/2307-2105-2021.5.89](https://doi.org/10.32702/2307-2105-2021.5.89)
7. Про затвердження Національної економічної стратегії на період до 2030 року: Постанова Кабінету Міністрів України від 3 березня 2021 р. № 179. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/179-2021-%D0%BF#Text>
8. Про схвалення Стратегії розвитку малого і середнього підприємництва в Україні на період до 2020 року: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 24.05.2017 № 504-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/504-2017-%D1%80#Text>
9. Про затвердження Державної програми стимулювання економіки для подолання негативних наслідків, спричинених обмежувальними заходами щодо запобігання виникненню і поширенню гострої респіраторної хвороби COVID-19, спричиненої коронавірусом SARS-CoV-2, на 2020 – 2022 роки: поста-

нова Кабінету Міністрів України від 27.05.2020 № 534 для допомоги МСП. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/534-2020-%D0%BF#Text>

10. Інформація про реформу розвитку підприємництва. (2023). Міністерство економіки України: офіційний сайт. URL: <https://www.me.gov.ua/Documents/Detail?lang=uk-UA&id=31f9c075-3504-4113-b42d-48c2de248b76&title=InformatsiiaProReformuRozvitokPidprimnitstva&isSpecial=true>

11. Kansheba, J.M.P. and Wald, A. (2020). Entrepreneurial ecosystems: a systematic literature review and research agenda. *Journal of Small Business and Enterprise Development*. Vol. 27. № 6. pp. 943-964

12. Stam, E. (2015). Entrepreneurial ecosystems and regional policy: a sympathetic critique. *European Planning Studies*. Vol. 23 №. 9. pp. 1759-1769.

13. Spigel, B. and Harrison, R. (2018). Toward a process theory of entrepreneurial ecosystems. *Strategic Entrepreneurship Journal*. Vol. 12. № 1. pp. 151-168

14. Mason, C. and Brown, R. (2014). Entrepreneurial ecosystems and growth oriented entrepreneurship. *Final Report to OECD*. Vol. 30. № 1. pp. 77-102.

15. Ринок енергоефективності та енергозбереження для малого і середнього бізнесу: Платформа ефективного регулювання. URL: <https://regulation.gov.ua/dialogue/energetika/10-rinok-energoefektivnosti-ta-energozberezenna-dla-malogo-i-serednogo-biznesu>

16. До 50 000 євро – гранти в рамках третьої хвилі проекту «Кліматичні інноваційні ваучери»: Центр розвитку «Час змін». URL: <http://www.chaszmin.com.ua/do-50-000-yevro-granty-v-ramkah-tretoy-hvyli-proyektu-klimatychni-innovatsijni-vauchery-3/>

17. 120 млн грн від KfW спрямують на енергозабезпечення малих та середніх підприємств. Фінансовий клуб. 27.01.2023. URL: <https://finclub.net/ua/news/120-mln-hrn-vid-kfw-spriamuiut-na-enerhozabezpechennia-malykh-ta-serednikh-pidpriemstv.html>

18. Kuckertz, A. (2019). Let's take the entrepreneurial ecosystem metaphor seriously. *Journal of Business Venturing Insights*. Vol. 11. e00124.

19. Власники бізнесу в Україні готові інвестувати лише у релокацію, енергоефективність, логістику та підвищення ефективності виробництва. EUEA. 29.01.2023. URL: <https://www.enms-award.com.ua/uk/novynu-ta-podiyi/vlasnyky-biznesu-v-ukrayini-gotovi-investuvaty-lyshe-u-relokatsiyu-energoefektyvnist-logistyku-ta-pidvyshhennya-intensyvnosti-vyrobnytstva/>

20. Drivsholm & Petersen (2012). A network initiative to promote energy efficiency in SMEs. ECEEE 2012 summer study on energy efficiency in industry. URL: <http://proceedings.eceee.org/visabstrakt.php?event=2&doc=1-015-12>

21. Про альтернативні джерела енергії: Закон України від 20.02.2003 № 555-IV. Дата оновлення: 09.08.2019. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/555-15>

22. Кузьміна М. Правове регулювання створення і функціонування енергетичних кооперативів в Україні. *Підприємництво, господарство і право*. 2019. № 7 (281). С. 40–45.

23. Malecki, E.J. (2018). Entrepreneurship and entrepreneurial ecosystems. *Geography Compass*. Vol. 12. № 3. pp. 1-21.

24. Isenberg, D. (2010). The big idea: how to start an entrepreneurial revolution. *Harvard Business Review*. Vol. 88. № 6. pp. 40-50.